

Martina Potisk

BRANJE KOT MEDBESEDILNA SPORAZUMEVALNA ZMOŽNOST

UVOD

Medbesedilnost še zmeraj velja za enega tistih literarnoteoretičnih pojmov, ki so redko uporabljeni, saj je njihova osrednja funkcija pogosto slabo razumljena. Ključno za prepoznavanje te prvine v literarnih – in tudi drugih – besedilih je namreč predhodno poznavanje temeljnih terminoloških pojmovanj, ki pa sama morebiti delujejo precej suhoparno, zato so jim v nadaljevanju prispevka pridani še praktični vidiki uporabe, izvzeti iz Jančarjevega romana *Posmehljivo poželenje*, ki omogočajo iskanje tovrstnih medbesedilnih pojavitev tudi v drugih literarnih delih.

Namen članka je seznaniti ustvarjalce izobraževalnega procesa z večjo bralno učinkovitostjo ob upoštevanju medbesedilnih navezav, ki omogočajo zavedanje o celovitem prepletanju različnih literarnih del in umetnostnih zvrsti, kar lahko postane koristna iztočnica za delo v razredu. S predhodnim poznavanjem terminologije medbesedilnih pojavov so učitelji zmožni svoje priprave na učne ure še razširiti, ne da bi pri tem z zahtevnimi opredelitvami obremenili učence oziroma dijake.

UPORABNA VREDNOST BRALNE PISMENOSTI

Pojem *pismenost* (ang. *literacy*) izvira iz latinske besede *litteratus*, ki označuje »človeka, ki se uči«. Pojem je težko enoznačno opredeliti; prvi sklop definicij poudarja **spretnost branja** kot sposobnost razumevanja in uporabe tistih jezikovnih oblik, ki jih zahteva družba in/ali so potrebne za razvoj posameznika in njegovega znanja. Pismenost se torej zelo pogosto uporablja kot sinonim za **bralno pismenost**. Druga skupina definicij opredeljuje pismenost kot osnovno ali primarno **spretnost branja in pisanja**, tretja pa **poleg branja in pisanja** zajema še **računanje**. Tiste, ki poudarjajo uporabo spretnosti branja, pisanja ali računanja za delovanje v družbi in osebni razvoj posameznika, opredeljujejo **funkcionalno pismenost**. Izraz pomeni, da te zmožnosti niso same sebi namen, ampak služijo boljšemu funkcioniranju posameznika v okolju, v katerem živi (Pečjak, 2010: 11–13).

Pismenost torej pojmuje kot kompleksno sposobnost, ki vključuje številne spretnosti branja, pisanja (tudi računanja), pri čemer je poudarjen različen razvoj glede na starost, spol, izobrazbo in druge dejavnike (npr. socialni kontekst). Pismenost je pravzaprav kulturno, socialno in zgodovinsko-geografsko determiniran pojem. Temeljni element vseh pismenosti je bralna pismenost (prav tam: 15).

Vedenje o različnih vidikih pismenosti pa lahko zaživi v učnem procesu šele, ko se učitelji zavedo, da je pomembno in potrebno pri posameznih predmetih razvijati tovrstne zmožnosti učencev/dijakov (prav tam: 163).

RAZVIJANJE BRALNE PISMENOSTI

Umetnostno besedilo po navadi sprejemamo kot jezikovno stvaritev, ki pomembno sooblikuje bralčeve sposobnosti. Literarno besedilo se polno uresniči predvsem z branjem – bodisi s svobodnim pristopom bralca bodisi v načrtovanem vzgojno-izobraževalnem procesu (Kolar, 2005: 4). Z branjem in ustvarjanjem splošnega znanja posameznik prenaša posamezne dele (književnega) besedila v svojo zavest in tako oblikuje lastno bralno polje (prav tam: 3).

Bralec zazna besedilno resničnost in načine, na podlagi katerih je nastala. Ob vključevanju svojega znanja in bralnih izkušenj pa jih je zmožen tudi **umeščati v možna**

sobesedila in primerjati z drugimi možnostmi izražanja. Šele tukaj nastopi **medbesedilnost** kot sredstvo, ki posamezniku omogoča povezovanje sestavnih delov besedil in tako vzpostavlja zavedanje o **razvejeni mreži literarnega ustvarjanja**. S tem spodbuja razmišljanje o sorodnih vezeh znotraj širokega literarnega sestava, kar nedvomno veliko prispeva h krepitvi estetskega vidika literature. Bralčeva zmožnost prepoznavanja medbesedilnih pojavov pa vodi v izboljšanje bralne pismenosti, saj takšen pristop pripomore h krepitvi (bralne) razgledanosti, kar ne nazadnje pomembno vpliva tudi na osebno rast.

MEDBESEDILNI PRISTOP K BRANJU

Preden se posvetimo predstavitev posameznih medbesedilnih figur je treba spoznati nekaj temeljnih določnic medbesedilnosti. Juvan (2000a: 8–11) omenja, da beseda **intertekstualnost/medbesedilnost pomeni razmerje med teksti, vpletenost enega teksta v drugem, vzajemno povezanost in odvisnost najmanj dveh tekstov, postavljenih v razmerje in lastnost teksta, da vzpostavlja razmerje z drugimi teksti oziroma da se ti vanj vpletajo**. Za **medbesedilno (citatno)** velja torej tisto besedilo, za katerega lahko bralec utemeljeno domneva, da se je njegov avtor zavestno skliceval na tuje predloge in pri tem računal, da bo občinstvo te navezave zmožno prepoznati in jih interpretirati kot ubeseditveno strategijo.

Sporočilnost pa omogoča šele globalni **literarno-kulturni medbesedilni kod**, ki nastopa kot sestavina literarnega dela in mora biti vsaj nekoliko skupen avtorju in bralcu. Vanj je zajet sestav reprezentativnih, pogosto omenjanih in citiranih del, izjav oziroma tem ter sklop medbesedilnih postopkov, figur in zvrsti. Omogočajo pa ga **podatki iz samega besedila in splet dejavnikov iz njegovega sistemskega okolja** (bralčeva razgledanost in medbesedilna zmožnost, seznanjenost z literarnim kanonom in konvencijami medbesedilnosti).

V neposredni povezavi s kodom pa o uspešnem dojemljanju medbesedilnih povezav odločajo **kazalke citatnosti**. Kazalke so jezikovni in parajezikovni zanki, ki s vsebovano vrednostjo opozarjajo na medbesedilno sestavo literarnega dela. Najdemo jih lahko na naslednjih položajih:

- **v samem besedilu** so po navadi grafično ločeni od preostalega besedila – pisani v narekovajih oziroma kurzivi ali v obliki spremnih stavkov, ki z dobesečnim ali predelanim navedkom sporočajo »pravega« avtorja ali vir;
- **v spremnih spisih** kritikov, literarnih zgodovinarjev ali publicistov z opisnimi analitičnimi in metajezikovnimi oznakami, kot so opombe, pripombe ali kar avtorjeve izjave o medbesedilni sestavi njegovih besedil, izrečenih v predgovorih, intervjujih ali programih;
- **na obrobju besedila** kot t. i. **pribesedilne kazalke citatnosti**. Te so že same po sebi medbesedilne, saj povzemajo oziroma označujejo elemente (naslove, imena avtorjev, junakov, prizorišč, odmevnih sentenc itd.) in/ali strukture (genološke, literarnosmerne pojme), na katere se literarno delo bolj ali manj tesno naslanja (prav tam: 184–252).

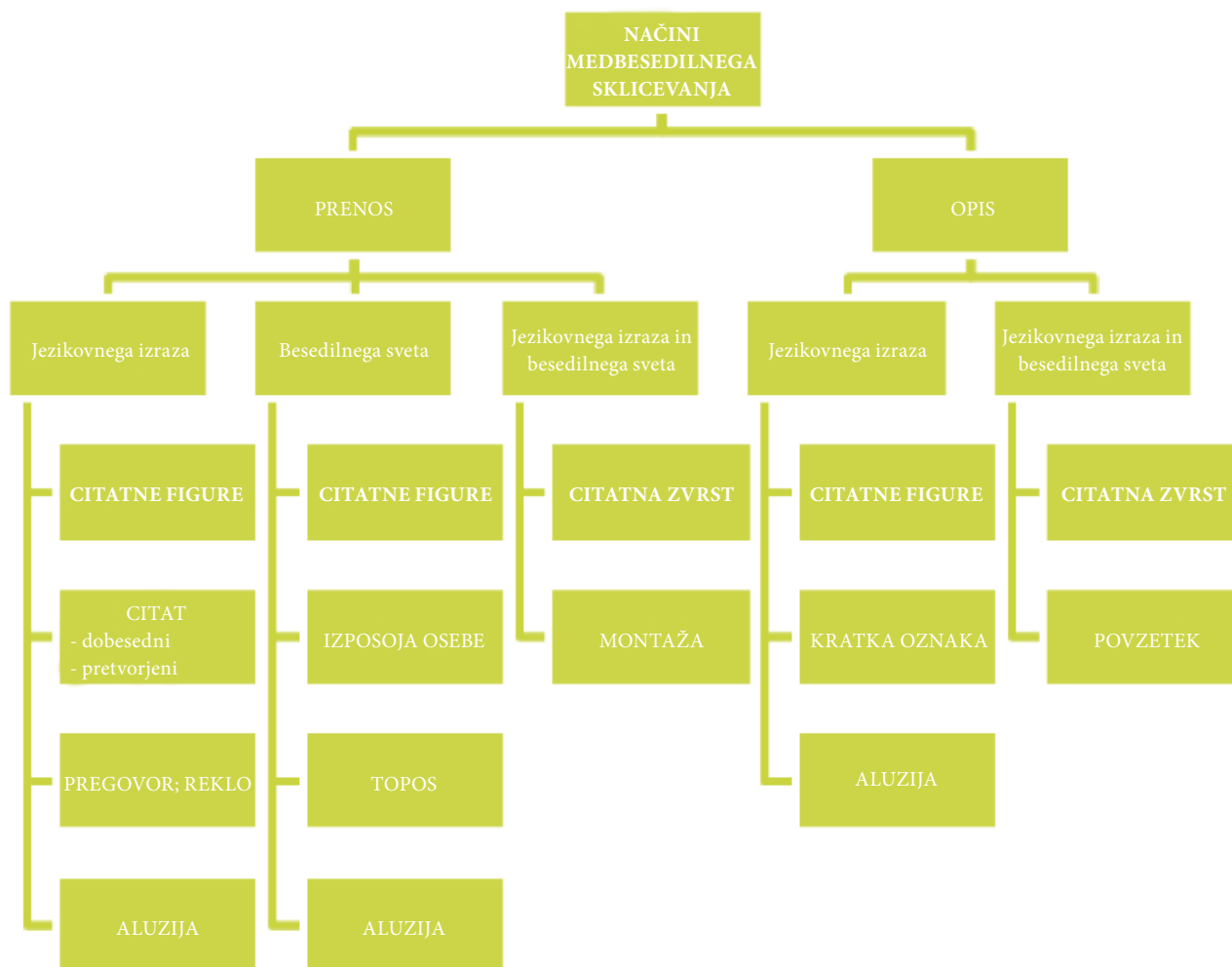
Juvan je na podlagi spoznanj teoretikov oblikoval **model treh postopkov medbesedilnega predstavljanja oziroma sklicevanja – opisa, prenosa in posnetka**. Ti se – tako kot predloge – v literarnih delih prepletajo, vendar po navadi eden od njih strukturno prevladuje. V vlogi **predlog** pa lahko nastopajo posamezna besedila, skupine besedil ter zvrstni in stilni označevalski sistemi, npr. žanrski vzorci (prav tam: 252–261). **Pri medbesedilnem načinu branja so ključni elementi medbesedilne figure in zvrsti, ki delujejo kot orodja za priklic razmerij besedila z njegovim kontekstom.**

Sistematika medbesedilnih figur in zvrsti

Za prepoznavanje posameznih medbesedilnih prvin je ključno poznavanje strukturne zasnove **sistema medbesedilnih figur in zvrsti**, ki glede na načine medbesedilnega sklicevanja **obsega veliko množico medbesedilnih pojavov**. Zaradi nenehnega pojavljanja novih sledeči pregled zajema predvsem vidnejše in bolj razširjene tovrstne

pojave: **citat, pregovor in reklo, izposoje osebe, topos, montažo, kratko oznako literarnega dela, povzetek in aluzijo**. Njihova razvrstitev je znotraj obsežnega sistema medbesedilnega sklicevanja in v povezavi do drugih elementov prikazana s *shemo 1* (povzeto po: Juvan, 2000a: 267).

- Beseda **citat** je današnji pomen v smislu **navedka, reprodukcije ali izposoje odlomka iz drugega besedila** dobila v 16. stoletju, čeprav se je uveljavila šele v 18. stoletju v znanstvenih razpravah. Izraz izvira iz latinskega glagola *citare* (‘poklicati’, ‘pozvati’). K modernemu razumevanju citata je pripomogla iznajdba tiska z uvedbo kazalcev citata – ležečega tiska in narekovajev (Juvan, 2000a: 25–30). Poznamo **dobesedne** in **pretvorjene citate**. Slednji temeljijo na preureditvi izvirnega citata z izpusti, dopolnitvami ali zamenjavami tako, da se pri tem ohrani oblikovno-kompozicijska raven izvirnika (prav tam: 270).
- **Pregovor in reklo** sta dobesedni ali variirani ponovitvi izjav, katerih besedilni viri so po večini že utonili v pozabo – s pogosto rabo so se te figure namreč zasedale v izrazoslovje kulturnega izročila (prav tam: 271). Razlika med pregovorom in reklom je ta, da so **pregovori** največkrat **ljudske modrosti**, ki v prispodobi izražajo določeno življenjsko izkušnjo, medtem ko so **rekla** po navadi **latinska**, imenovana tudi reki (SSKJ, 1994).
- Prenos, ki se dogaja med besedilnima svetovoma, uvaja **izposoje oseb**, motivov ali dogajalnih prostorov; pri tem se pisec zmeraj navezuje na en sam izvirnik, s katerim zaradi uporabe enakih elementov literarnega dogajanja vzpostavlja asociativen odnos (Juvan, 2000a: 271–274).

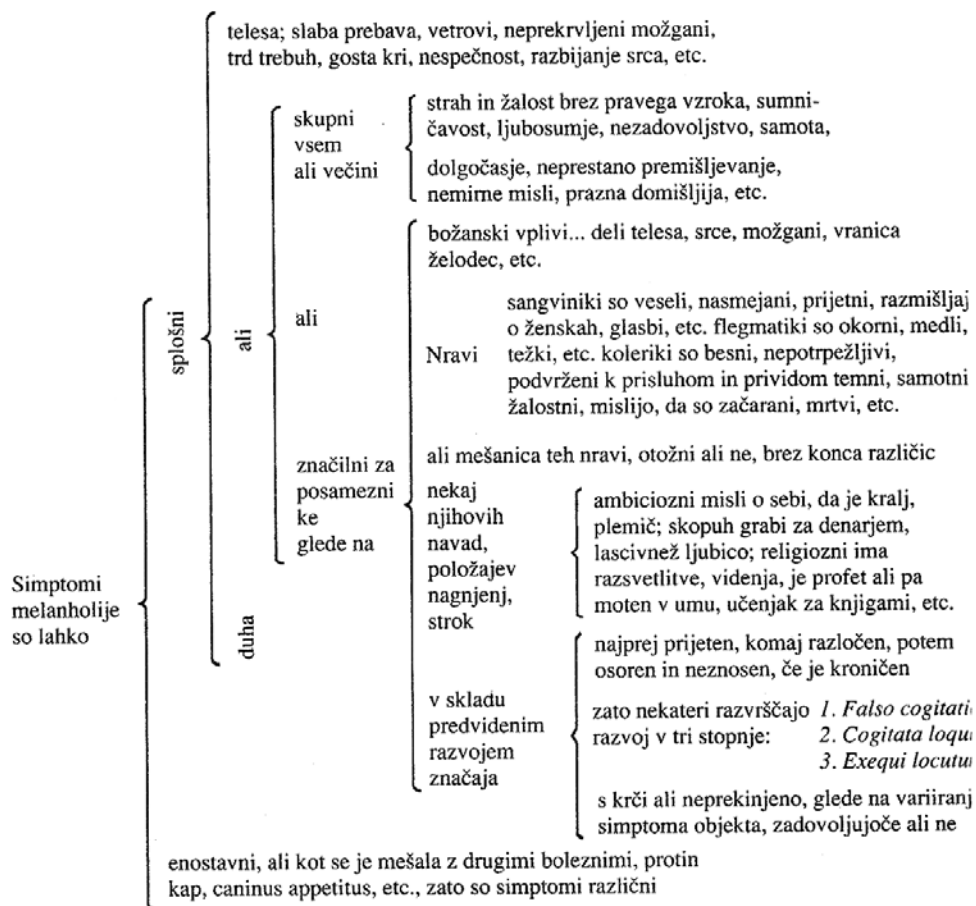
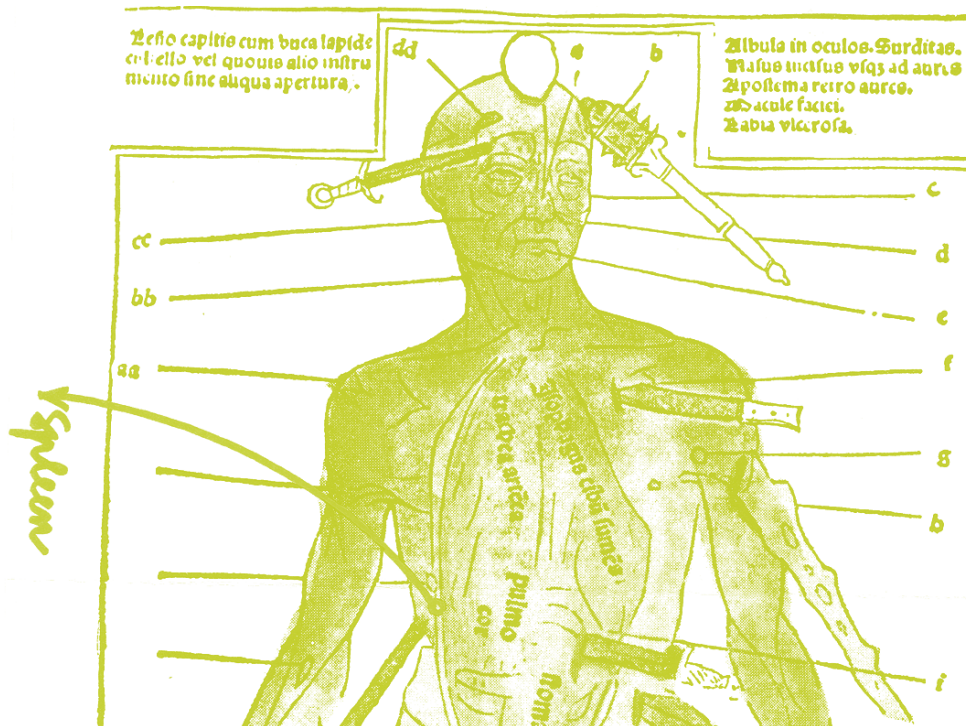

Shema 1: Razvrstitev obravnavanih medbesedilnih figur

- **Topos** izhaja iz grške besede *tópos* in pomeni **obče mesto**, kar funkcionira kot obče veljaven argument, ki se opira na družbeno-kulturni konsenz ali na kak avtoritativen spis. Govornik/pisatelj uporabi za podkrepitev problema, ki ga obravnava v svojem besedilu, **posamezne uveljavljene misli in stališča** iz repertoarja tradicije, da bi bil pred občinstvom (bralci) prepričljivejši (prav tam: 21–24).
- **Montaža** zajema avantgardistično združevanje različnih ravni resničnosti, saj se navezuje na raznovrstne predloge, zajete ne samo iz literature, ampak tudi iz publicistike, oglasov itd. (prav tam: 268).
- **Kratka oznaka** je po navadi skromnejša pojmovno-opisna opredelitev pisatelja, njegovega dela, stila pisanja ali literarne zvrsti (prav tam: 273).
- Kljub večji zastopanosti **povzetka** v znanstvenih besedilih različnih ved pa njegova pojavnost v literaturi ni nič nenavadnega. Namenjen je posredovanju **zgoščenih elementov** raznovrstnih pisnih virov (prav tam: 273).
- Izraz **aluzija** izhaja iz latinskih besed *ludere* in *alludere* in implicira igro, igrivost. V literaturi se pojavlja kot teže dojemljiv način medbesedilnega sklicevanja in največkrat obsega **namig** na kako znano besedilo. Tisti, ki aludira, z izbranim signalom prikliče v zavest naslovnika pomensko enoto, izposojeno iz znanih predlog in v to ozadje – skupno aludistu in naslovniku – se zasidra skriti pomen aluzije. **Kot citatna figura aluzija strukturno ni samostojna, zato se izraža skozi druge medbesedilne figure** (prav tam: 30–31).

Ponazarjalni zgledi medbesedilnih figur in zvrsti iz jančarjevega romana *posmehljivo poželenje*

- a) **Citati** so v romanu zelo pogosto uporabljeno medbesedilno sredstvo. Bralec jih lahko prepozna v navezavi na številne literarne predloge. Eden izmed njih se sklicuje na **starejšo nabožno književnost**, ko se osrednjemu liku Gregorju Gradniku, ki odide predavat o literaturi slušateljem kreativnega pisanja v Ameriko, ob poslušanju napotkov profesorja Freda Blaumanna porajajo številne misli, med katerimi je tudi naslednji sklic, ki se najprej pojavi v latinski in nato še slovenski različici:
*»Pie Pelicane, Jesu domine.
 Me immundum munda tuo sanguine,
 Cuius una stilla salvum facere
 Totum mundum quit ab omni scellere.
 (Blagi Pelikan, Jezus gospod, / Očisti me nečistega s svojo krvjo, / Od katere samo ena kaplja lahko reši / Ves svet njegovih grehov.)«* (Jančar, 1993: 90)
- b) V literarnih delih lahko prepoznavamo **pregovore in rekla** (dobesedne ali pretvorjene), ki – tako kot druge medbesedilne figure in zvrsti – temeljijo na resničnih ali izmišljenih predlogah. V omenjenem romanu naj izpostavim dva primera latinskih rekel: *»Ars moriendi.«*; *»Avant que l'esprit soit hors ... «* (prav tam: 109).
- c) **Aluzija** zaradi svoje strukturne nesamostojnosti deluje skozi druge medbesedilne figure in kot njeno izhodišče se pogosto pojavlja **izposoja osebe**, ki v Jančarjevem romanu omogoči številne motivne aluzije na Kafkovo novelo *Preobrazba*:
»Vendar pa je takrat njegov ščurek dobil ime: Gregor Samsa.«; *»Gradnikov ščurek je bil lep, debel in hiter. Kmalu po vselitvi ga je hotel ubiti. /.../ Potem se je spomnil, da je ta prizor že videl, da so vanj metali jabolka, ki so se vdrla v hrbtni oklep in tam obtičala.«* (prav tam: 36)
- č) **Topos** bralec prepozna v obliki sklicevanj na izjave in pričevanja resničnih ali izmišljenih oseb. Takšno vlogo imajo v romanu **navedbe znanih umetniških del ter pričevanja posameznikov**, ki predstavljajo predavatelju Fredu Blaumannu zadostne »dokaze« za potrditev večtisočletnega obstoja melanholije:
»Današnji svet pozna črno sonce in žalostnega angela na Dürerjevi Melanholiji, Melanholijo Lucasa Cranacha starejšega, Melanholijo Corneliusa Antonisza,

(Jančar, 1993)

Slika 1: Izseki iz Burtonove Anatomije melanholijske

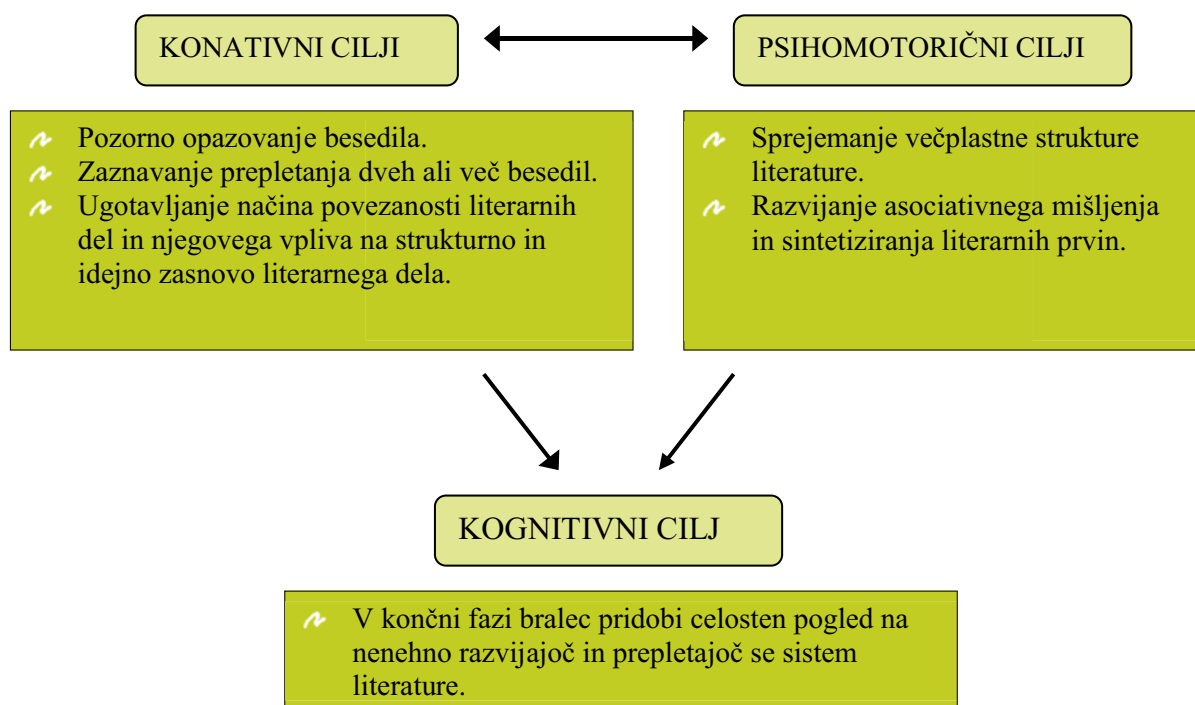
Heemskerkove Melanholike ali pa delo Melancoliu Thomasa de Lea.» (prav tam: 31) »Neki avtor iz šestnajstega stoletja (J. Maldonado) opisuje hudiča kot strašno zver. /.../ Bretonec P. J. Helias pa trdi, da je zmotno mnenje, po katerem je [hudič] rdeča žival z dolgim repom /.../« (prav tam: 84).

- d) S postopkom **montaže** so v roman vključeni izseki iz *Anatomije melanholije* (1621), dela pastorja Roberta Burtona (1577–1640), ki zajemajo skice človekovih telesnih in čustvenih točk ter preglednice o delitvi, posledicah in simptomih melanholije (*slika 1*), ki obsegajo kar nekaj strani.
- e) **Kratko oznako** bralec prepozna po metafikcijski naravi predstavitve določenega pisatelja, njegovega dela, stila, besedila, literarne zvrsti ipd. V roman *Posmehljivo poželenje* je vključena oznaka – oziroma bolj rečeno ocena –, ki se prepleta s **povzetkom** že omenjenega Burtonovega dela: »Že ob izidu so ga [delo Roberta Burtona *Anatomija melanholije*] nekateri imeli za šarlatanstvo, drugi za genialen spis, razprave o njem pa se niso poglele do danes. /.../ V treh obsežnih knjigah pisec obravnava vzroke za melanholijo, njen nastanek, opisuje njene simptome, posledice, ki jih povzroči v človeku, podrobno se ukvarja tudi z načini zdravljenja te prabolezni človeštva.« (prav tam: 28).

SKLEP

Rezultat upoštevanja medbesedilnih navezav je – tako v samoiniciativnem kot načrtovanem procesu branja – **izoblikovanje bralčeve ozaveščenosti o nenehnih interakcijah znotraj širokega sistema literature**, kjer z vključevanjem (bralnih) izkušenj v proces branja nastaja mreža medbesedilnih navezav, katerih vpliv na soustvarjanje idejne zasnove del je odvisen od bralčeve zmožnosti prepoznavanja tovrstnih navezav in njihove **interpretacije**.

Proces branja tako poteka sočasno z aktivnim razmišljanjem o prebranem, **iskanje medbesedilnih asociacij** na prebrano pa omogoča povezovanje že znanih besedil med seboj, kar vodi v razvijanje bolj poglobljenega in učinkovitejšega branja. Tak model interakcije bralca z literarnim besedilom pripomore k poteku višjih miselnih procesov. Medbesedilni način branja vzpodbuja uresničitev in **doseganje ciljev**, ki vodijo v izboljšanje

Shema 2: Cilji, doseženi z načinom medbesedilnega branja

bralnih – in s tem tudi sporazumevalne – zmožnosti, saj pripomorejo k osebni rasti in napredovanju bralca v odnosu do literarne umetnine (*shema 2*).

Šele z izpolnjenim kognitivnim ciljem medbesedilnega branja bralec v celoti usvoji njegov pomen in je nadalje zmožen sam iskati raznovrstne načine medbesedilnega sklicevanja znotraj različnih besedil. Doseganje tega in razvijanje bralnih zmožnosti pa je seveda odvisno od bralčevega **predhodnega poznavanja zadostnega obsega literarnih besedil, njegove splošne razgledanosti in zmožnosti povezovanja pridobljenih znanj**. Ob tem je treba le še dodati, da medbesedilno branje predstavlja svojevrsten izziv, prepoznavanje navezav pa lahko **poveča bralno motivacijo** in tako **krepi bralčevo veselje do branja**.

VIRI IN LITERATURA

Bajec, Anton et al. (ur.) (1994). *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Glušič, Helga (2002). *Slovenska pripovedna proza v drugi polovici 20. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica.

Jančar, Drago (1993). *Posmehljivo poželenje*. Celovec: Založba Wieser.

Juvan, Marko (2000a). *Intertekstualnost*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Juvan, Marko (2000b). *Vezi besedila*. Ljubljana: LUD Literatura.

Kolar, Marija (2005). *Mladi bralec: rast osnovnošolskega bralca v stiku z besedilom*. Slovenj Gradec: Cerdonis.

Pečjak, Sonja (2010). *Psihološki vidiki bralne pismenosti: od teorije k praksi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofke fakultete.

Špacapan, Adrijana (2008). Medbesedilnost pri književnem pouku. V: *Književnost v izobraževanju – cilji, vsebine, metode. Obdobja. Metode in zvrsti*; 25. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik.

POVZETEK

Pričujoča predstavitev medbesedilnosti kot prepletajoče se lastnosti literature je strokovno vodilo pri prepoznavanju osnovnih elementov medbesedilnega sklicevanja in odkrivanju njihovega vpliva na sprejemanje literarne umetnine, kar lahko učitelj s pomočjo že preizkušenih didaktičnih metod in bralnih strategij v odvisnosti od svoje zmožnosti kreativnega snovanja dela z učenci/dijaki vključi v učni proces. Lažje razumevanje in večjo preglednost posameznih medbesedilnih prvin v prispevku ponazarjajo zgledi iz Jančarjevega romana *Posmehljivo poželenje*, s pomočjo katerih lahko preverimo ustreznost še drugih najdenih tovrstnih primerov.

ABSTRACT

This paper presents intertextuality as an interwoven characteristic of literature that can be recognised as a professional guideline for identifying basic elements of intertextual reference and discovering their influence on accepting a literature masterpiece. This can be done by the help of the proven teaching methods and reading strategies corresponding to their abilities of creative planning to include pupils/students into the learning process. Easier understanding and better transparency of individual intertextual elements are illustrated by examples from Jančar's novel *Scornful Lust* that help us evaluate relevance of other similar examples found.